

Bomen en cultuurhistorie hand in hand op Waardenkaart van Noord-Brabant

Met de vernieuwingen in het sortiment door de eeuwen heen veranderden ook het beeld en karakter van het groen dat door mensen werd aangelegd. Bij restauratie van cultuurhistorisch waardevolle situaties is daarom inzicht in het gebruik van het specifieke historische bomensortiment noodzakelijk.

Door alle tijd heen zijn er bomen aangeplant in en in de nabijheid van de gebouwde omgeving. Interessant is dat niet alleen de gebouwen in de loop van de tijd veranderden (afhankelijk van wisselend gebruik, ontwikkeling in bouwstijlen en technische mogelijkheden), maar dat dit ook opgaat voor de boomkeuze. Afhankelijk van het gebruik, de smaak en het beschikbare sortiment (soorten en cultivars) veranderde

zo door de eeuwen heen het beeld van het groen. De kennis daarvan is bijzonder belangrijk uit oogpunt van bescherming en restauratie van het cultuurhistorisch erfgoed waar de bomen deel van uitmaken.

Specifieke beplanting

Afhankelijk van de situatie en tijd zijn bepaalde boomsoorten en variëteiten geplant

langs wegen, op dijken, in lanen en langs kanalen. De aard van boombeplantingen op fortificaties verschilt aanzienlijk in de loop van de tijd en is mede afhankelijk van de techniek van oorlogsvoering. Pleinen en dorpsbrinken hadden hun specifieke beplantingen. De bomen stonden er ten behoeve van houtwinning of vanwege het mooie gezicht; centraal geplante bomen dienden voor de rechtspraak, voor feesten of om berichten aan op te hangen. Ook de bosaanleg was niet statisch en veranderde voortdurend. Zo was er eeuwenlang een hakhoutcultuur voor brandstof, houtskool en looistofwinning. Met de opkomst van de mijnbouw in de vorige eeuw werd de grove den ineens belangrijk en massaal aangeplant. Thans speelt recreatie en natuurbeleving een grote rol en ook dat heeft zijn weerslag op de samenstelling van de bossen.

Voor Noord-Brabant is onlangs de inventarisatie van al deze ontwikkelingen afgerond. De gegevens zijn vastgelegd op de Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant.

Bomen en hun historie

Bij de inventarisatie en beoordeling van historische bomen en boomgroepen is zowel gekeken naar de bomen zelf als naar de standplaats: de historische onderlegger. Van belang is dat de boomsoort of cultivar thuishoort in de periode van aanplant. Nu is het zeker niet zo, dat bepaalde taxa

Oorspronkelijke negentiende-eeuwse eikenbeplanting langs de oude rijksstraatweg bij Grave.

Foto's: Bert Maes

Houtwallen met zomereik en geriefbosjes in Halderbergen, van voor 1850.

alleen maar in een beperkte periode zijn toegepast. Toch is er vaak sprake van een zekere voorkeur. *Robinia* bijvoorbeeld worden vanaf ongeveer 1600 toegepast, na hun introductie vanuit Noord-Amerika. Daarna zien we dat de soort in de negentiende eeuw op landgoederen is aangeplant. Als straatbeplanting was *Robinia* vervolgens erg geliefd in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw. Sommige cultivars van *Robinia* zijn gedaeterd. Ook dat is afhankelijk van hun ontdekking. De geelbladige cultivar 'Aurea' is sinds 1859 in Duitsland in cultuur. Enkele oude linden en iepenklonen worden al sinds de zestiende eeuw toegepast, soms zeer lokaal. De Japanse sierkers is pas in 1822 ingevoerd in Europa. De nu veel toegepaste *Prunus subhirtella* dateert zelfs pas van 1894. Sommige boomsoorten zijn beperkt in hun toepassing. Zo zijn trompetbomen veel toegepast in parken en tuinen, maar vrijwel niet langs wegen en straten. Het gebruik van *Ginkgo* en *Metasequoia* als straatboom is een verschijnsel van de afgelopen 25 jaar.

Historische onderleggers

Historische landschapselementen, ofwel de historische onderleggers, zijn bij een enkele opvallende monumentale boom puntvormig. Maar meestal gaat het om lijnvormige of vlakvormige onderleggers zoals perceelscheidingen, waterlopen,

dijken, kanalen, lanen, wegen, oude rijksstraatwegen, erven, pleinen, tuinen, parken en bossen. De historische onderleggers zijn op oude topografische kaarten (vanaf circa 1840) opgespoord. De leeftijden van de bomen en boomgroepen zijn op grond van schattingen vastgesteld. Soms geven jaarringen of historische documenten informatie. Boombeplantingen hebben ook een bepaalde karakteristiek. Ze komen voor als bomenrijen, laanen straatbeplanting, houtwallen, beplanting van pleinen en bossen. De bomen zelf worden getypeerd door de soort of cultivar, een bepaalde snoei- of knotvorm, de omvang en hun leeftijd. Om in aanmerking te komen voor de Cultuurhistorische Waardenkaart moeten de beplantingen redelijk gaaf bewaard zijn gebleven en een zekere omvang hebben. Omdat niet alles even waardevol is, is bij de waardering een driedelige schaal gehanteerd.

Lang tijdstraject

Een van de resultaten van de inventarisaties is, dat duidelijk is geworden dat er uit een lang tijdstraject bomen voorkomen: vanaf de vroege Middeleeuwen tot heden. De oudste boomvormen overleefden de tijd als hakhoutstoven en spaartelgen op oude bosplaatsen. Laat-Middeleeuwse en zeventiende-eeuwse bomen komen voor op dorpspleinen. Achttiende-eeuwse bomen

Cultuurhistorische Waardenkaarten

De afgelopen jaren heeft de provincie Noord-Brabant een Cultuurhistorische Waardenkaart samengesteld. Op deze digitale kaart zijn op verschillende schaalniveaus cultuurhistorische waardevolle bodems, landschappen, ontginningen, nederzettingen, gebouwen en ook groen te vinden. Er kan worden ingezoomd op kaartlagen, op archeologisch belangrijke plaatsen, op foto's van gebouwen en groenelementen en op toelichtende beschrijvingen.

Ten behoeve van deze Cultuurhistorische Waardenkaart is door Ecologisch Adviesbureau Maes een inventarisatiemethode ontwikkeld om de bomen en boomgroepen van cultuurhistorische waarde, op provinciaal niveau, in het veld op te sporen en te beschrijven aan de hand van een aantal criteria. Waardevolle bomen en boomgroepen van circa 50 jaar en ouder zijn over de gehele provincie vastgelegd. Vanaf 1 september is de kaart op cd-rom beschikbaar.

Overigens worden in meerdere provincies Cultuurhistorische Waardenkaarten ontwikkeld. Curieus genoeg blijft het groen daarbij meestal buiten beschouwing.

Binnen het project van de Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant zijn de kenmerken van historisch-landschappelijke onderleggers en eigenschappen van de beplantingen geïnventariseerd en op kaartschaal 1:25.000 vastgelegd. De inventarisatie heeft betrekking op de groenelementen buiten de bebouwde kom. Karakteristieke straatbeplanting, erfbeplanting en dergelijke zijn in Brabant eerder in kaart gebracht tijdens het 'Monumenten Inventarisatie Project'. De resultaten daarvan zijn eveneens op de Cultuurhistorische Waardenkaart opgenomen. Op snelle wijze kan zo worden nagegaan of er binnen een bepaalde gemeente of regio waardevolle boomgroepen voorkomen. Dat kan nuttig zijn voor het groenbeheer zelf, maar ook voor allerlei planologische beslissingen, bestemmingsplannen, wegenplannen, uitbreidingsplannen en dergelijke.

zien we op landgoederen en vestingwerken. Vroeg-negentiende-eeuwse bomen vinden we eveneens op landgoederen en in vroege voorbeelden van parken en begraafplaatsen, maar ook langs de oude rijksstraatwegen en in oude ontginningsnederzettingen in de Peel. In de tweede helft van de negentiende eeuw is er een toename van openbare parken, nieuwe landgoederen, kanalen en fortificaties. Het merendeel van de boombeplantingen dateert echter, zoals te verwachten is, uit de twintigste eeuw. De meeste hiervan staan langs straten en wegen.

Relatie met grondsoort

Ten behoeve van de inventarisatie van Noord-Brabant is de provincie grofweg verdeeld in een kleigebied, voornamelijk in →

het westelijk deel en langs de rivier de Maas, en een zandgebied in het zuiden en oosten. De bodems bepalen in belangrijke mate welke boomsoorten zijn toegepast. Op de klei zijn dat meest essen en Canada-populieren, vroeger ook iepen. Op het zand zien we vooral zomereiken, Amerikaanse eiken en beuken. Op nattere bodems komt de zwarte els voor, naast allerlei wilgensoorten, de laatste groep voornamelijk als hak- en griendhout.

Meer variatie treffen we aan op de landgoederen, maar die zijn naar verhouding zeldzaam in Brabant. De meeste landgoederen bevinden zich vanouds in de omgeving van Den Bosch en in mindere mate bij andere steden als Bergen op Zoom en Breda. Diverse monumentale boomgroepen uit de achttiende en negentiende eeuw bevatten er soorten als tulpenboom, zilverlinde, vleugelnoot, bruine beuk en trompetboom. Vergelijkbaar zijn de openbare parken, alleen zijn deze jonger.

Rondom onder meer Den Bosch, Bergen op Zoom en Breda liggen oude vestingwerken, deels om de oude stadskernen, deels als linedijken. Van de originele beplantingen op de vestingwerken is weinig overgebleven of vervangen door niet-historisch verantwoorde boomsoorten. Zo is de vesting van Klundert thans beplant met esdoorns: de bomen zijn fraai maar minder gelukkig gekozen. Wel zien we op de flanken en langs de vestinggrachten restanten van oude meidoorns en hakhout. Die beplanting had z'n voordeel bij het opvangen van granaatscherven. Hakhout was bovendien zeer bruikbaar als brandstof en kon in tijden van nood snel teruggezet worden om een vrij schootsveld te verkrijgen.

Boerenbeplantingen

Een belangrijk onderdeel van de groenelementen komt voor in het boerenland-

Klundert: dijkwegbeplanting met essen en oude keienbestrating, van ongeveer 1950.

schap. We zien er naast erfbeplanting onder meer houtwallen, bomenrijen en boerengeriefbosjes. De laatste behoren tot de oudste boombeplantingen en bestaan voornamelijk uit zomereikenhakhout. De wintereik is in Noord-Brabant nog nergens aangetroffen.

Zeer opmerkelijk zijn de geriefhoutbosjes op de flanken van hoge stuifheuvelds, die vooral in Oost-Brabant voorkomen. Soms zijn er jeneverbessen in de ondergroei. Grote oppervlakten aan eikenhakhout zien we in de Loonse en Drunense Duinen. Hier ligt in het stuifzand, en veelal verscholen tussen grove dennenaanplant, het grootste 'oerbos' van ons land.

In de beekdalen op leembodem, komen ook natte geriefbosjes voor met zwarte els en gewone es, soms gemengd met sporkehout, wilde kardinaalsmuts en wegedoorn. Het sporkehout leverde vroeger waardevol twijghout voor de lemen vakwerkboerderijen (het zogenoemde vitselstek). Van de oude beplantingen is slechts een enkele struik bewaard gebleven.

Jongere geschiedenis

Ook jongere bossen zijn in kaart gebracht. Voor de jongere geschiedenis van bosaanplant zijn de heideontginningen interessant. Sommige ontginningen startten vanuit particulier initiatief, zoals de 'Wouwse Plantage' bij Wouw en 'de Utrecht' bij Hilvarenbeek. Grotere oppervlakten woeste grond werden ontgonnen door de Nederlandse Heidemaatschappij en ingeplant met grove den, larix, fijnspar, douglas en Amerikaanse eik.

Zoals te verwachten is, is er weinig oorspronkelijke beplanting overgebleven. Het originele verkavelingspatroon is veelal wel intact. Waar negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse beplantingen bewaard bleven, zijn ze genoteerd. Ook zijn originele laanbeplantingen vaak nog aanwezig. Zo staat in het gebied van de Peelontginningen bij Helenaveen de eerste generatie, thans monumentale eikenaanplant uit circa 1840.

Verjongen en inboeten

Verreweg de meeste cultuurhistorisch waardevolle boombestanden dateren uit

Een zeldzaam voorbeeld van een oorspronkelijke dennenebeplanting in heideontginning uit de negentiende eeuw in Oost-Brabant.

de twintigste eeuw. Daarvan stamt het grootste deel uit de periode 1930-1950. Hieruit blijkt enerzijds de grote aandacht voor het planten van bomen in die periode. Anderzijds geeft het aan dat boombestanden snel vervangen worden. Met het vervangen van historische groenelementen verdwijnt niet alleen het monumentale karakter maar meestal ook het historische sortiment. Een gedetailleerde inventarisatie kan daarom een belangrijk hulpmiddel zijn bij herstel en inboeten. Met een verkeerde keuze van boomsoorten en variëteiten ontstaat een ander ruimtelijk beeld dan in het verleden bedoeld was. De Stichting Particuliere Historische Buitenplaatsen (SPHB) heeft om die reden het initiatief opgevat het historische bomen-sortiment op te sporen en daar bekendheid aan te geven.

Voortijdig einde

Een ander aspect is dat bomen over het algemeen sneller worden vervangen dan noodzakelijk is. De leeftijd die diverse boomsoorten kunnen bereiken, ligt veel hoger dan veelal wordt gedacht. Juist van oudere bomen is de belevingswaarde, vanwege omvang, ontstane grilligheden en holten in de stam, vele malen groter dan van jonge bomen. Ook laan- en parkbomen worden over het algemeen veel te snel verjongd. In plaats van verjonging in z'n geheel, kan bij laanbeheer worden gekozen voor ongelijkmatige leeftijdsopbouw - dus bomen die uitvallen direct vervangen - of een combinatie van meerdere soorten. Ook in het verleden was dat niet ongebruikelijk. Door genoemde aanpak kunnen lanen meer historisch verantwoord worden beheerd en wordt de belevingswaarde ervan alleen maar groter vanwege de gespaard gebleven monumentale bomen. ■

Eiken als woudreuzen: oorspronkelijke beplanting van de Peelontginning in Helenaveen.

Boxmeer, buurtschap Startwijk, met zomereiken van circa 120 jaar oud rondom de brand- en veedrenkkuil.

Kort

Met het vervangen van historisch groen verdwijnt vaak ook het historische sortiment. Gedetailleerde inventarisatie kan belangrijk zijn bij herstel en inboeten. Voor Noord-Brabant zijn alle ontwikkelingen vastgelegd op de Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant. Bij de inventarisatie en beoordeling van historische bomen en boomgroepen is niet alleen gekeken naar de bomen zelf, maar ook naar de standplaats.

Bert Maes

B. Maes heeft een ecologisch adviesburo in Utrecht en is deskundige op het gebied van inheemse bomen en struiken.

Boomen, buurtschap bij Someren, met karakteristieke erfbeplanting. Het gebied is voorgesteld om als Beschermd Dorpsgezicht aan te wijzen.

